

VUKMAN PÉTER*

A Horthy-korszak jugoszláv szemmel

Hornyák Árpád (vál.): *A Horthy-korszak Magyarországára jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról 1919–1941.* Pécs–Budapest: Kronosz Kiadó–MTA BTK TTI, 2016. 322. oldal

Magyarország két világháború közti történelmének mérlegre tétele, a Horthy-korszak belpolitikájának vizsgálata és a magyar külpolitika útkeresésének elemző bemutatása kitüntetett helyet foglal el napjaink magyar történetírásában. Mégis, kevés olyan munka lát napvilágot, amely valamely külföldi állam Magyarországgal kapcsolatos politikáját eredeti források közzlése alapján dolgozná fel – hívja fel joggal a figyelmet Hornyák Árpád a jelen forrásközlés előszavában. (19.) Sőt, a meglévő dokumentumközlések, forráskiadások többsége magyarországi levéltárakban őrzött iratokból készült válogatás, miközben relatíve kevés olyan forráskiadvány áll rendelkezésre a korszak külkapcsolatainak tanulmányozásával foglalkozó kutatóknak, amely külföldi levéltárak releváns irategyütteseiből magyarul közölne válogatást. Különösen igaznak fogadhatjuk el megállapítását, ha Magyarország és valamely szomszédos kis nemzet kapcsolatához keresnénk forrásokat. A jelen dokumentumközlés – a közreadó szavai szerint inkább forrásismertetés – történetírásunk ezen hiányosságának orvoslására tesz részbeni kísérletet.

Többszörösen hiánypótló forrásválogatásával, a források legszélesebb köréből merítve, Hornyák Árpád a két világháború közti magyar–jugoszláv kapcsolatok tanulmányozásához kíván segítséget nyújtani. Valóban mind a mai napig nem jelent meg olyan forráski-

* A SZTE BTK Újkori Egyetemes Történelmi és Mediterrán Tanulmányok Tanszékének egyetemi adjunktusa. E-mail: vukmanpeter@gmail.com

advány, amely az 1919–1941 közti korszak egészére vonatkozva, a magyar–jugoszláv kapcsolattörténetet a fókuszába állítva közölne dokumentumokat.¹ Sőt, két, a jelen válogatás tematikájába szervesen illeszkedő iratot (98. és 103. dok.) leszámítva, a Pécsi Tudományegyetem történész docense és az MTA Történettudományi Kutatócsoport tudományos főmunkatársa saját fordításban olyan dokumentumokat válogatott közlésre, amelyek eddig szerb vagy horvát nyelvű dokumentumkötetekben sem jelentek meg nyomtatásban. Eredeti nyelven történő újraközlésük minden bizonnyal a délszláv történetírás érdeklődésére is számot tarthat.

A források közlését rövid bevezető tanulmány előzi meg, amelyben a szerző általánosságban mutatja be a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulásának főbb aspektusait és az azt meghatározó tágabb történeti kontextust. Hornyák Árpád helyesen állapítja meg, hogy az I. világháborút követően radikálisan megváltozott viszonyok között alakultak a magyar–délszláv kapcsolatok. Magyarország egy soknemzetiségű nagyhatalom társországából egy vesztes, szétarabolt kisállam státusába került; külpolitikájának a trianoni békeszerződés teljes revíziója lett a legfőbb mozzanat. Jugoszlávia (1929-ig Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) ugyanakkor Délkelet-Európa meghatározó államává, regionális középhatalmává vált, amely elsősorban a Balkán-félszigeten rendelkezett hatalmi ambíciókkal. A vegyes karakterű, etnikailag és földrajzilag egyaránt rendkívül heterogén államalakulat fő törekvése a fentiekből is következően a fennálló békerendszer megőrzése volt. (23–24.) Északi szomszédját – ahogyan azt a közölt dokumentumok is jól megvilágítják – ezen szemüvegen keresztül látta; a megszerzett területek elvesztésétől való félelem, a Magyarországgal kapcsolatos bizalmatlanság és gyanakvás az iratokból a recenzens számára egyértelműen kiolvasható.

¹ Mindez nem jelenti azt, hogy a két világháború közti Jugoszlávia bel- és külpolitikájáról ne jelent volna meg forráskiadvány, amire Hornyák Árpád rövid historiográfiai áttekintésében maga is utal. (A. Sajti Enikő: *Jugoszlávia 1918–1941. Dokumentumok*. Szeged: Társadalomtudományi Kör, 1989.) Szinte Hornyák Árpád forrásközlésével egyidőben jelent meg A. Sajti Enikő válogatásában a délvidéki magyar kisebbségi politizálás számos aspektusát érintő dokumentumgyűjtemény. (A. Sajti Enikő: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre (1867–1959) bánáti magyar politikus iratai*. Újvidék: Forum, 2016.)

Hornyák Árpád meglátása szerint a két szomszédos ország kapcsolatát leginkább öt tényező határozta meg: (1) mennyire voltak elégedettek az őket egymástól elválasztó határokkal; (2) mekkora súllyal szerepelt a másik állam a nemzeti érdekek megvalósításában; (3) a kisebbségek súlya és jelentősége; (4) a két ország gazdasági kapcsolatainak milyensége és gazdasági egymásrautaltságuk; valamint (5) a nagyhatalmi érdekltség, a közös ellenségek és az esetleges közös barátok szerepe. (24–25.) A fenti öt, egymással is összefüggő tényezőt a kötetben közölt dokumentumok legfőbb válogatási szempontjának tekinthetjük. A 139 közölt irat, a Hadtörténeti Intézet Levéltárában őrzött két dokumentumot leszámítva (75. és 119. dok.) Jugoszlávia Levéltárából (Arhiv Jugoslavije) származik, nagy többségüket a külügyminisztérium elemzései, kimenő utasításai, egyes diplomáciai külképviseletek (a budapesti, bukaresti, londoni, párizsi és ankarai követségek) bejövő táviratai, számjeltáviratai és összefoglaló jelentései alkotják, és ebből kifolyólag elsősorban a magyar–jugoszláv külkapcsolatok alakulásának tanulmányozásához és a magyar külpolitika lépéseinek jugoszláv percepciójához nyújtanak hasznos forrásokat. Emellett a párizsi békekonferencián résztvevő jugoszláv misszió, a minisztertanács és a belügyminisztérium néhány irata is bekerült a válogatásba. A közölt iratok időbeliségét vizsgálva Hornyák Árpád a korszak egészéből válogatta a közlésre szánt dokumentumokat. Az első, a magyarországi Habsburg-restauráció következményei miatt aggodalmát kifejező kimenő távirat pár nappal a Friedrich-kormány kinevezését, 1919. augusztus 7-ét követően, augusztus 11-én keletkezett, az utolsó irat egy nappal azután, hogy a náci Németország 1941. április 6-án megtámadta Jugoszláviát. A legtöbb irat az 1920-as évek közepén (1923: 13., 1926: 11., 1927: 10. dok.) és a harmincas évek végén (1938–1940: 39. dok.) keletkezett. Mindez a válogatás szempontjain és a sok esetben fragmentáltan fennmaradt levéltári őrzési egységeken túl kiválóan érzékelteti, hogy Jugoszlávia érdeklődése ebben a két időszakban fordult élenkebben északi szomszédja felé, Magyarország jelentősége igazából az 1930-as évek közepétől értékelődött fel Jugoszlávia számára. Adós marad ugyanakkor a közreadó annak indoklásával, hogy 1920–1921 mozgalmas éveiből miért mindössze két iratot tartott közlésre érdemesnek.

Habár Hornyák Árpád szigorú kronologikus sorrendben közli a dokumentumokat és nem törekedett az iratok tematikus csoportba

rendezésére, a recenzens a továbbiakban mégis ez utóbbi szempont alapján teszi mérlegre a válogatást. A kötetben közölt iratok nagy többsége a magyar külpolitika útkeresésével foglalkozik; a jugoszláv diplomaták és a külügyi vezetés két tényezőnek szánt a korszakban végig kitüntetett figyelmet: a Balkánon valós hatalmi törekvésekkel rendelkező, ezáltal Jugoszlávia legfőbb külpolitikai ellenfelének számító Olaszország és Magyarország közeledésének, valamint a Habsburg-restauráció, a legitimizmus és a magyar revízió kérdéskörének. Az olasz–magyar kapcsolatok alakulását a jugoszláv diplomaták végig ellenségesen szemlélték és veszélyesnek tekintették Jugoszláviára, abban magyar részről, helyesen, a békeszerződés revíziójára tett kísérleteket látták (különösen 34., 46., 48. és 74. dok.), amely ugyanakkor (legalábbis az 1930-as évek közepén) Németország délkelet-európai terjeszkedésének is gátat szabott volna (89. dok.).

Változást csak a korszak legvégén érzékelték. Ciano budapesti látogatása kapcsán (1939. január) már arról olvashatunk, hogy az olasz külügyminiszter a Jugoszláviával való együttműködés kialakításának szükségességéről győzködte magyar kollégáját (111. dok.); az ankarai magyar követ bizalmas közlései szerint a Berlin–Róma-tengelyben a lényegesen gyengébb fél Olaszország Jugoszláviára és Magyarországra támaszkodva próbálta volna hatalmi pozícióit javítani (112. dok.).

A Habsburg-restaurációval foglalkozó iratok jelentős száma (a recenzens tizenhét iratot számolt össze) azt is egyértelműen jelzi, hogy Jugoszláviában a királykérdésre és a legitimisták tevékenységére aggodalommal tekintettek, és azt élénk, már-már rögeszmeszerű, kitüntetett figyelemmel kísérték – nemcsak Magyarország, hanem Ausztria vonatkozásában is. (88. és 90. dok.) Utalhatnék itt arra, hogy a budapesti jugoszláv katonai attasé 1930-ban Gömbös Gyulánál többször is érdeklődött Habsburg Ottó esetleges trónra kerülésének lehetőségeiről (69. és 72. dok.), Jovan Dučić budapesti jugoszláv követ a Habsburg Ottó és Miklós román herceg révén, Károly román király uralma alatt megvalósuló perszonálunióról szóló híresztelésekről (és azok cáfolatáról) is beszámolt 1932 novemberében (77. dok.). Egy esetleges Habsburg restauráció lehetőségéről szóló híresztelések (egy olasz herceg magyar régenssé vagy királlyá tételével együtt) még 1940 januárjában is elérték a jugoszláv diplomaták ingerküszöbét (120. dok.).

A külpolitikai témáknál maradva, a magyar revíziós törekvések kapcsán a recensens érdeklődését különösen felkeltette a kisantant államok vezérkarainak Magyarország és Bulgária ellen 1931. május 11-én elfogadott haditerve, amely egy magyar–bolgár együttes támadást vizionált Románia ellen. Ellencsapásként a jugoszláv haderőnek a hadműveletek első fázisában teljes erejével Magyarország ellen, Cegléd irányába kellett volna támadnia (75. dok.). Egy esetleges magyar támadást (egy összehangolt német, magyar, bolgár és albán támadás részeként) a jugoszláv vezérkar 1938–1939 fordulóján újfent komolyan mérlegelt, Jugoszlávia lehetőségeiről azonban már meglehetősen szkeptikusan nyilatkozott (119. dok.). Magyarországra ekkor már Jugoszlávia legveszélyesebb szomszédjaként és a délkelet-európai német expanzió előőrseként tekintettek Belgrádban. A magyar revíziós politika sikerei miatt érzett aggodalom köszön visza abban is, hogy nem kevesebb mint hét, 1938 késő őszen keletkezett irat az első bécsi döntés következményeivel és Kárpátalja megszerzésének lehetőségével foglalkozik. A jugoszláv diplomaták előtt ugyanakkor az sem maradt rejtve, hogy Magyarországon is többeket aggodalommal töltött el a náci Németország megerősödése, és egyre gyakoribbá váltak (a feltehetően a kormány tudtával és támogatásával történő) párizsi és londoni látogatások (115., 117. és 118. dok.). Igaz, mások azért tartottak Németországtól, mert a nemzetek önrendelkezési jogának gyakori német hangoztatása megkérdőjelezte a történelmi határok elvén nyugvó integrális revízió célkitűzését (106. dok.).

Hornyák Árpád, helyesen, nem csak külpolitikai vonatkozású iratokat válogatott közlésre. Számos irat a magyarországi belpolitikai helyzet jugoszláv értékelését tartalmazza, különös tekintettel a pártviszonyok alakulására, a legitimisták jugoszláv szempontból aggasztó tevékenységére, de utalhatnak itt a frankhamisítási botrány belpolitikai következményeire is (35–38. dok.). Bethlen Istvánt az adott körülmények között a „legkisebb rosszként” látták, belpolitikáját rejtett diktatúráként értékelték (82. dok.). Milojević budapesti követ 1923-ban egy rövid ideig ugyan eljátszott Gömbös Gyulának Bethlen ellenzékeként történő felhasználhatóságával (17. dok.), kormányra kerülését követően az „igazi erőszak kormányaként” tekintettek működésére, Kánya Kálmán olasz nyomásra külügyminiszterré történő kinevezése mögött a „szerbek iránti patológiai esetnek minősíthető gyűlöletét” vélték felfedezni (82. dok.). Habár Horthy

Miklós délszlávokkal szembeni személyes szimpátiáját, a beszélgetések során megnyilvánuló lelkesedését őszintének vélték (68. és 114. dok.), a magyarokról összességében meglehetősen negatív véleményt fogalmaztak meg: „A magyarok természetüknél fogva lázadók, sovíniszta szellemben nevelkedettek, büszkék évezredek kultúrájukra, nemzeti és állami múltjukra. A magyarok mindig hittek faji felsőbbrendűségükben és annak eleve elrendeltségében, hogy uralkodjanak más nemzetek felett.” – olvashatjuk egy ismeretlen szerző összeállításában a jugoszláviai magyar kisebbségről (92. dok.). Nem maradt, nem maradhatott rejtve a jugoszláv diplomaták előtt az antiszemitizmus jelenléte és térhódítása a magyarországi mindennapokban sem – Bacher Emil malomipari iparmágnás, self-made man gazdasági bukása különösen tanulságos adalékkal szolgálhat (43. dok.).

A magyar külpolitikával, a kétoldalú magyar–jugoszláv kapcsolatokkal, a magyarországi belpolitikával összehasonlítva, lényegesen kevesebb irat foglalkozik, azok is főként gazdasági jellegűek. Mindezzel a két ország valós kétoldalú kapcsolatainak mérlegre tétele is megtörténik. Hornyák Árpád néhány, a kétoldalú kapcsolatokban végig eszököként kezelt magyar és délszláv kisebbség helyzetét jugoszláv szempontból megvilágító iratot is közölt. Belgrádban az ottani magyarság oktatási, vallási és kulturális helyzetében semmi kivetnivalót nem találtak (1934: 92. dok.), helyzetüket a harmincas évek végén „összehasonlíthatatlanul jobb”-nak látták, mint a Magyarországon élő délszlávokét, sem létszámában, sem egységét tekintve nem tekintették őket „különösebben jelentős” tényezőnek (1938: 103. dok.).

Hornyák Árpád még a kötet előszavában felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy az egyes iratok szerzőit sok esetben a szubjektív szempontok is vezették, így a források jelentős része magán viseli a korszak félelmeit és előítéleteit, azok nem mentesek a szándékos vagy jóhiszemű tévedésektől, félremagyarázásoktól. Hornyák Árpád ugyanakkor a történész objektivitásával és távolságtartásával viszonyul forrásaihoz, a fenti pontatlanságokra, tévedésekre lábjegyzetekben hívja fel az olvasó figyelmét. A gördülékeny stílusban lefordított dokumentumokban szereplő személyekről, az iratokban érintett bel- és külpolitikai eseményekről rövid, néhol talán túlságosan is tömör magyarázó lábjegyzetekben ad felvilágosítást. (Kassa II. világháborús bombázásához képest kevésbé ismert, hogy 1941. április 7-én a

jugoszláv légierő is több berepülést hajtott végre Magyarország légterébe, amire a magyar sajtó éles kirohanással reagált (139. dok). A jugoszlávok többek között Pécsét és Szegedet is bombázták, erről azonban a témában kevésbé jártas olvasó itt nem informálódhat.²⁾

Az egyes személyek visszakereshetőségét a kötet végén névmutató segíti. A történész munkájának alaposságán túl a kiadó igényességét jelzi, hogy a recenzens mindössze egy nyomdai hibát vett észre: a szigorúan kronologikus dokumentumközlésből következően a 20. irat talán 1923-ban, és nem egy évvel később keletkezhetett. Az előszóban kitűzött célokat azonban Hornyák Árpád maradéktalanul megvalósította munkájában, amely hiánypótló jellegéből fakadóan minden bizonnyal nemcsak a korszakkal és Jugoszlávia történetével foglalkozó történészek, hanem a szélesebb olvasóközönség érdeklődésével is találkozni fog, a kötetben közölt iratok az egyetemi történetképzésben is hasznosíthatók lesznek. A korszak jobb megismerése és a kapcsolattörténeti vizsgálódások szempontjából is örvendetes lenne, ha hamarosan a többi szomszédos ország viszonylatában is hasonló forrásközlő kiadványok jelennének meg.

² Erre vonatkozóan bővebben lásd: Olasz Lajos: Jugoszláv légitámadások Magyarországra ellen 1941 áprilisában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2004/1. 167–204.